

*Олександр БОНДАРЧУК,
Володимир БОНДАРЧУК*

Пам'ятка гунів, хозарів чи половців з села Межиріч на Острозчині

В 10 випуску Острозького краєзнавчого збірника була опублікована інформація про досить рідкісний твір декоративно-ужиткового мистецтва – підвіску з зображенням верховного божества скандинавів Одіна, виявлену в с. Межиріч на Острозчині [2, ст. 3-8].

Весною 2019 р. на одному з городів із східної сторони Межиріцького монастиря жителем сусіднього села Слобідка В. Марчуком був знайдений бронзовий виріб, очевидно, утилітарного призначення, який, проте, можна віднести до творів декоративно-ужиткового мистецтва. За сприяння острожанина Ю. Ходзюка ця знахідка поповнила археологічну збірку Острозького історико-культурного заповідника (іл. 1) [19].

Це плоска бляшка у вигляді чоловічої постаті, голова якої більш рельєфна по відношенню до основної площини виробу. Обличчя передано трикутником, який формують ще два трикутники (зліва і справа), які можна сприймати або як бороду, або ж як елементи одягу – стоячий комір або капюшон. На голові – конічна шапка або шолом. Голова «посаджена» на округлі плечі, які плавно переходять в підпрямокутну основну частину. Низ рівний – під прямим кутом до бічних сторін. Нижче грудей два вертикальні паралельні один одному прорізи. Вздовж лівого і правого країв – тонкі ритовані лінії паралельні краям артефакту. Така ж лінія – по центру. Зліва і справа від голови – наскісні лінії, які проведені до верхніх внутрішніх кутів прорізів. Під лівим і правим плечима – два ритованих кола.

В науковій літературі вдалося відшукати інформацію про подібні до межиріцької знахідки предметів. В №5 журналу «Археологія» [9, ст. 95-96] є публікація про литу скульптурну підвіску із колекції Ждановського (тепер Маріуполь) краєзнавчого музею (іл. 2). Висота підвіски 4,7 см, максимальна ширина 2, 2

см. Як зазначає автор, аналогічні бронзові фігурки – амулети були поширені в Північному Причорномор'ї у IV-V ст. н. е. і з'явилися тут з приходом гунів. Подібні відомі також на Північному Кавказі, а також у Середній Азії. Звертає увагу те, що ноги і руки фігурки широко розставлені ніби для захисту власника амулета.

В статті Л. Суботіна і В. Чернякова описана бронзова пластинка, виготовлена в техніці плоского лиття по восковій моделі, знайдена в селі Червоноармійське (Одеська область). На ній зображено вусатого, оголеного мужчину (іл. 3), фігура якого поміщена в трапецієвидну рамку над якою височить голова. Подібні до амулета з Червоноармійського – бронзові зображення з території Керченського півострова, – вони в стоячій позі з широко розставленими ногами і розведеними в боки руками. Обрамлюючої рамки немає, але в деяких випадках з'єднані з колінами руки створюють її подобу (іл. 3). Ці амулети науковці датують IV-V ст. і пов'язують з вторгненням племен гунів чи в зв'язку з переселенням протоболгарських і угорських племен [16, ст. 160-168]. В районі виявлення амулетів знайдена кераміка салтівського типу, яка на думку дослідників відноситься до ранньої пори існування Першого Болгарського царства. (С. Плетньова пам'ятки салтово-маяцької культури виділила в болгарський варіант цієї культури) [5, ст. 51], а її, в свою чергу, пов'язують з хозарами. Вони, на її думку, займали величезну територію, на якій жили різні народи, які знаходились на різному рівні економічного і культурного розвитку. Проіснували близько 300 років – з др. пол. VII до сер. X ст. Це утворення вважається першою феодальною державою, яка виникла в Східній Європі. Етнічно хозари дуже близькі болгарам. Хозари воювали, зокрема, з арабами. Так, при описі битви в 721 р., зазначається, що вони при цьому користувалися старовинним, уже і для цього часу, способом оборони – поставили на шляху арабів величезний табір, оточений зв'язаними возами (цю тактику використовували «таборити», а пізніше козаки) [12, ст. 35]. В дуже невеликій кількості фрагменти посуду салтівської культури були виявлені в ході археологічних досліджень на території нашого краю, зокрема, на слов'яно-руському поселенні в с. Стадники (розкопки 1980-1982 рр.), в м. Острозі – біля Успенського костелу; біля нового корпусу Острозької академії; на місці спорудження

Миколаївської церкви (розкопки в період 1988-2013 рр.) та на слов'яно-руському городищі поблизу с. Мала Боровиця на Хмельниччині. Хозари були розорені нашествям печенігів, які вперше з'явилися біля кордонів Русі в 915 р. Захопивши степ, вони заважали торгівлі Русі з південними і східними країнами. В придніпровських степах вони панували більше 100 років. Русичі вели з ними виснажливу боротьбу і тільки в 1036 р., з розгромом Ярославом Мудрим біля Києва печенізька небезпека була усунута. Частина печенігів відкочувала до кордонів Візантії. Ті, що залишилися в Причорномор'ї, переселилися на береги річки Рось і як і їхні візантійські родичі перейшли на прикордонну службу, інші, залишившись в степу, приєдналися до прийшлих із сходу гузів (торків).

Р. Мавродіна відмічала, що територією Русі зі сходу на захід постійно просувалися численні кочові орди: слідом за гунами – авари і болгари (в VI ст.), хазари (в VII ст.), угри й печеніги (в IX ст.), торки і половці в XI ст. [8, ст.10]. Гунське вторгнення лише почало епоху середньовіччя. А розвинуте середньовіччя відкрилося нашествям на східну Європу нової хвилі тюркомовних кочових народів: печенігів, торків, половців (так вони названі в руських літописах). В західних, зокрема, візантійських джерелах вони іменуються відповідно пацинаками, узами і куманами, а в східних (арабських і перських) – баджак, гузи і кіпчаки [5, ст. 22].

Отже, в середині XI ст. в запустілих степах Подоння і Приазов'я з'явилися наступні кочові орди половців, а в 1055 р. вони вперше підійшли до південно-східних кордонів Русі. До середини XII ст. степовики (печеніги, торки, берендеї (це, очевидно, якась орда половців) утворили в Пороссі новий напівкочовий союз чорних клобуків – васалів Русі. Вигнанці із різних половецьких орд, об'єднавшись, отримали назву «диких половців». В степах бігли смерди з Русі і вояки утворювали загони незалежні ні від руських князів, ні від половців, – це були бродники – прототипи козаків.

Половецькі кладовища в степах – це свідчення появи в них та їх степових сусідів зимовищ, а можливо, і осілости, як наслідок постійних контактів з Руссю, кримськими торговими містами і «бродниками», які селилися поміж половецьких кочовищ.

До середини 80-х років XII ст. візантійські джерела не згадують про кочівників Причорномор'я, а перші згадки пов'язані із звільненням Болгарії від візантійського панування. XII ст. – це час переможних спільних походів болгар і куманів на Візантію. Проте вже з поч. XII ст. основна увага половців акцентувалася на Русі й Угорщині, а перші набіги відбувалися з середини XI до поч. XII ст.

Середина XII ст. – час спільних походів куманів і руських князів, а з першої чверті XIII ст. участь у складі руських дружин стає єдиною формою їх військово-політичної діяльності. Як зазначає В. Пашуто, половецький степ остаточно підкорився Русі [10, ст. 116-118, 204-213; 11, ст. 196]. Поява і розселення половців в дністро-карпатських землях датується др. пол. XI ст. Саме для боротьби з половцями будувалися укріплені пункти, які заселялися вільними воїнами-землеробами. Виник цілий ряд городищ XII ст. (Колодяжин, Ізяслав, Городок, Ленківці), які стали ефективним виявом боротьби з половцями. Вивченню цих укріплень Південної Русі значну увагу приділяв академік Б. Рибаків [15, ст.126-129], а український археолог П. Толочко розглядав розселення «чорних клобуків» як один із основних засобів оборони від половецької загрози [18, ст. 57].

П. Літаврін відмічав, що Русь «надала Візантії і загалом Європі неоціненну послугу, скувавши один із могутніх потоків тюркської агресії з глибин Азії» [7, ст.52].

До речі, багатомісячна боротьба слов'ян з кочовиками знайшла відображення і у фольклорі (Тугарин Змійович в билинах – це, очевидно, половецький хан Тугоркан).

Половці були язичниками. Вони шанувували культ предків і вважали, що походять від тварин. Імена половецьких ханів часто були співзвучні з назвами тварин (наприклад, Коб'як – «щуцик»), але у них не заборонялися і запозичення чужих імен – так сина Кончака звали Юрієм.

Яскравим виявом їх вірувань є кам'яні скульптури – так звані «кам'яні баби». Ще в 1915 р. Н. Веселовський припустив про належність цих кам'яних скульптур половцям [1, ст. 220]. Аналогічної думки були і радянські археологи Г. Федоров-Давидов [19, ст. 5] та С. Плетньова [13]. І саме завдяки картографуванню цих половецьких статуй прояснено картину розселення половців

в східноєвропейських степах, тому що, логічно, вони ставили скульптури лише на землях своїх постійних кочувань, центр яких був в міжріччі Дніпра і Донця. В 1152 р. літопис вказував цілком чітко, що «вся половецька земля що між Волгою і Дніпром» [5, ст. 27].

Ще в XVII ст. ці статуї тисячами стояли на древніх курганах і інших підвищеннях по дві-три, а то і по п'ять-десять на кожному кургані як втілення складних вірувань і обрядів половців. З приходом росіян кургани стали розорюватися, а скульптури знищуватися чи використовуватися селянами для господарських потреб, а поміщиками – як прикраси парків в своїх садибах. І тільки в кінці XIX ст., лише завдяки російським ученим, уряд змушений був взяти під охорону ці безцінні пам'ятки мистецтва степовиків. На жаль, з десятків тисяч до нас дійшло не більше півтори тисячі. Археологи вважають, що вони не пов'язані з похованнями, а скоріше за все це дорожні жертovníки – всі половецькі статуї в напівзігнутих у ліктях руках тримають, як правило, циліндричну посудину. Азербайджанський поет Нізамі присвятив цьому такі поетичні рядки:

«Всадник медлит пред ним, и коня придержав,
Он стрелу, наклонясь, вонзает меж трав,
Знает каждый пастух, прогоняющий стадо,
Что оставит овцу перед идолом надо» [17, ст. 73].

Ці скульптури цікаві тим, що на них зображено велику кількість предметів від одягу, прикраси, зброя і різний побутовий інвентар. Багато деталей костюмів, прикрас відомі саме завдяки зображенням їх на скульптурах. Крій каптанів, комірів сорочок, вигляд чобіт, нагрудні ремені і бляхи, вишивки на одязі ми знаємо саме завдяки давнім скульптурам. Без цих скульптур нічого б не знали і про складний головний убір та зачіски половецьких жінок.

Велика кількість жіночих статуй вказує на важливу роль жінки у половецькому суспільстві, де вона виступає в різних іпостасях – як прамати, як жінка-воїн або, як знатна жінка роду.

Приведемо опис скульптур із каталогу, виданого в Дніпропетровську в 1976 р.: «Одяг чоловічих статуй: в стоячих – довгополий каптан, що приховує шаровари, а в сидячих – каптан

чи сорочка, заправлені в штани. В деяких зображений комір одягу, а інколи рельєфна смуга – планка, яка проходить по грудях і животу (можна припустити що це борт одягу). В більшості випадків широкою смугою підкреслені поли і подол каптанів.

Поверх одягу у всіх чоловічих статуї виділена система ременів, які кріпилися до двох нагрудних блях і до однієї чи двох блях на спині. Інколи одиночна бляха на спині буває прихована під косами. Тоді ремені проходять на спину через плечі і під руками. На зап'ястях рук інколи – неширокий вал (обшлаг чи браслет).

Головні убори: всі чоловічі статуї зображені в шоломах сферичної півкруглої чи конічної, із округленим верхом, форми. У більшості статуї по краю шолома проходить широка рельєфна смуга-обруч, інколи – орнаментована. На деяких шоломах – шишак і вертикальні рельєфні пластини, які прикривають з'єднувальні шви окремих частин шолома.

На ногах як стоячих, так і сидячих чоловічих кам'яних скульптур зображені чоботи з трикутними чи із округленими наколінниками.

У багатьох статуї зображений пояс, до якого справа і зліва підвішені різні предмети: ножі, нагайки, різні сумочки, зрідка – шаблі і кресала (іл. 1).

Жіночі статуї мають орнаментовані смуги на полах і по низу каптанів. Також орнаментовані смуги є і на руках скульптур. Можна припустити, що це вишивка чи нашивка – аплікація з іншої тканини» (іл. 4) [6, ст. 28-53].

Ці скульптури не були доступні біднякам. А з монголо-татарським завоюванням, коли половецька знать була винищена, припинилося і виготовлення цих безцінних творів історії і мистецтва, так як не стало замовників.

Оскільки при обстеженні місця виявлення нашої знахідки була знайдена кераміка XII – пер. пол. XIII ст., тому, на нашу думку, межиріцька знахідка, найімовірніше, – лита копія такої половецької скульптури.

Назва цього народу, на думку А. Пономарьова, який вивчав походження назви – слов'янський переклад назви половецького народу, кубан-куман [14, ст. 12-13] (але існує версія про те що половці були в основному світловолосі і голубоокі – звідси, нібито і їх руська назва – половці, тобто світлі як полова-

солома) [5, ст. 23], що досить сумнівно, оскільки вважається, що при порівнянні з сучасними народами, вони виглядали як узбеки чи туркмени [5, ст. 23].

Після монголо-татарського завоювання частина половців перемістилася в Поволжя, яке входило до складу Золотої Орди. Потім під назвою караборкли («чорні шапки») вони влилися в Ногайську орду. Частина відкочувала в Подністров'я, – припускають, що їх нащадками є гагаузи, в мові яких є слова, пов'язані із степом, караванами тощо [8, ст. 65].

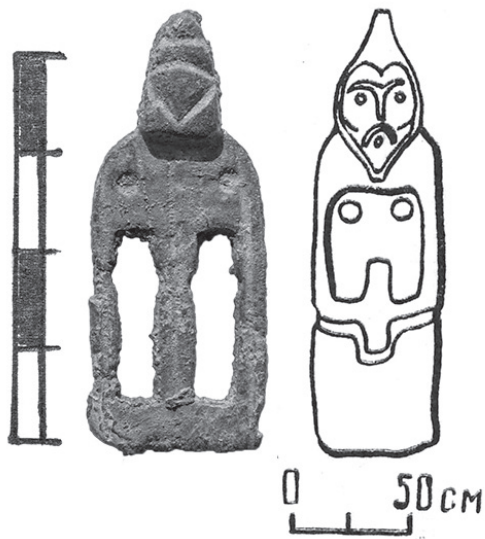
Племена половців, як і інші кочівники, мали, безперечно, значний вплив на Києво-Руську державу як в соціально-економічному, так і суспільно-політичному плані. Без сумніву, був і зворотній процес – вплив Русі на кочове населення степів. Як бачимо, наш край не залишався осторонь від цих процесів. І межиріцька знахідка – одне з підтверджень цього.

З археологічними пам'ятками, які стосуються кочівників, пов'язано багато спірних і суперечливих моментів, а писемні джерела не дають достатньо інформації, яка сприяла б інтерпретації археологічних пам'яток. Виявлення нових знахідок та введення в науковий обіг тих, які вже є в запасниках науководослідних установ та музеїв сприятиме розв'язанню багатьох ще не достатньо вивчених питань взаємостосунків кочових племен і слов'ян. Надіємося, що цьому сприятиме і наша публікація.

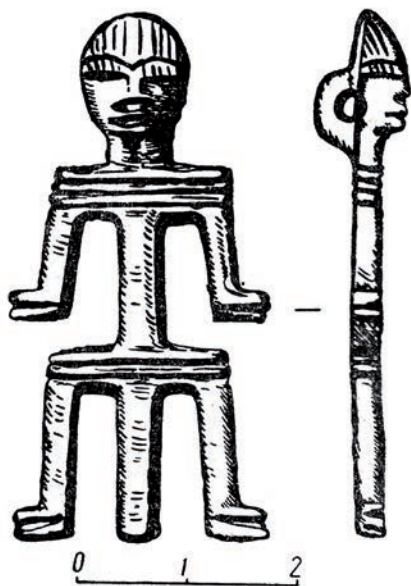
(Нещодавно Ю. Ходзюком у фонди заповідника були передані два фолари (елементи кінської упряжі з солярною символікою), які походять з села Антонівка сусіднього Ізяславського району на Хмельниччині (іл. 5) [20]. Ці знахідки, скоріше всього, можна віднести до кола артефактів ще одного кочового племені – аварів (в руських літописах «обрів»). Подібні знайдені в Дунауйвароші (Угорщина) (іл. 6) [4, ст. 327]. Про факт перебування кочівників в наших краях є і топонімічне підтвердження – одне з сіл Шумського району Тернопільщини (неподалік Острожчини) – с. Угорське).

Джерела

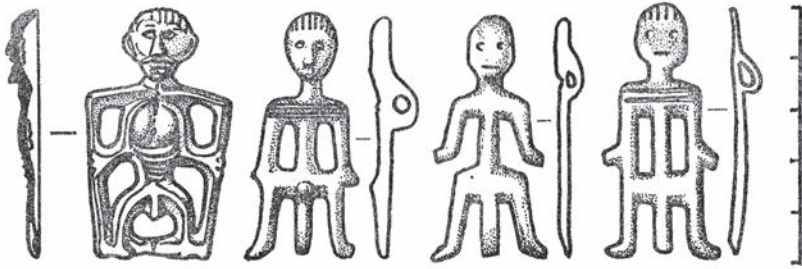
1. Археология СССР. Степи Евразии в эпоху средневековья. – М.: Наука, 1981. – 304 с.
2. Бондарчук О., Бондарчук В., Ходзюк Ю. На Острозщині були вікінги? // Острозький краєзнавчий збірник. Випуск 10 – Острог, 2018. – С. 3-8.
3. Добролюбский А. Кочевники Северо-Западного Причерноморья в эпоху средневековья. – К.: Наукова думка, 1986. – 140 с.
4. Эрдели И. Археология Венгрии VI-XI вв. Аварский период. – Археология Венгрии. Конец II тысячелетия до н. э. – I тысячелетие н. э. – М.: Наука, 1986 г. – 352 с.
5. Исчезнувшие народы. – М.: Наука, 1988. – 176 с.
6. Каменные бабы. Каталог. – Днепропетровск.: Промінь, 1976. – 104 с.
7. Литаврин Г. Русь и Византия в XII веке // Вопросы истории. – 1972. – №7. – С. 51-52.
8. Мавродина Р. Киевская Русь и кочевники (печенеги, торки, половцы). Историографический очерк. – Л.: Наука, 1983. – 88 с.
9. Михлін Б. Гуннський амулет з Ждановського музею // Археологія. – 1972. – №5. – С. 95-96.
10. Пашуто В. Внешняя политика Древней Руси. – М., 1968.
11. Пашуто В. Место древний Руси в истории Европы. – В кн.: Феодальная Россия во всемирно-историческом процессе. – М., 1972.
12. Плетнева С. Хазары. – М.: Наука, 1986. – 96 с.
13. Плетнева С. Половецкие каменные изваяния // Свод археологических источников. Вып. Е 4-2. М., 1974.
14. Пономарев Э. Куманы – половцы // Вопросы древней истории. – 1940. – №3-4 (12-13). – С. 3-9.
15. Рыбаков Б. Владимировы крепости на Стугне // Краткие сообщения Института археологии. – 1965. – №100. – С. 126-129.
16. Суботин Л., Черняков И. Бронзовые амулеты салтово-маяцкой культуры из левобережья Нижнего Дуная // Памятники римского и средневекового времени в Северо-Западном Причерноморье. Сборник научных трудов. – К.: Наукова думка, 1982. – 188 с.
17. Телегін Д. Вартові тисячоліть. Монументальна антропоморфна скульптура далеких епох. – К.: Наукова думка, 1991. – 80 с.
18. Толочко П. Этническое и государственное развитие Руси в XII-XIII веках // Вопросы истории. – 1974. – №2.
19. Фёдоров-Давыдов Г. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов // Археологические памятники. М., 1966.
20. Фонди ОДІКЗ.

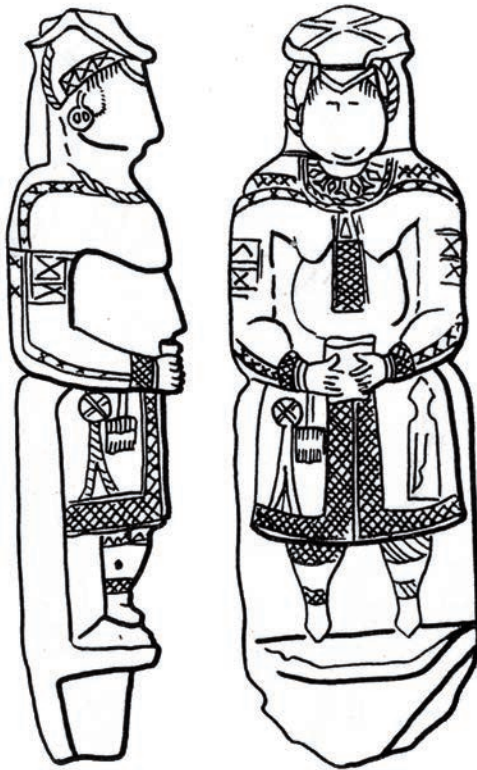
Іл. 1. Межиріцька знахідка та малюнок скульптури з міжріччя Дніпра і Донця.

Іл. 2. Гунський амулет з селища Ялта Донецької області.

Лл. 3. Бронзові амулети з села Червоноармійське Одеської області (ліворуч) та з м. Керч та м. Айвазовське (Крим).

Лл. 4. Малюнок скульптури половчанки в оздобленому вишивкою одязі (міжріччя Дніпра і Донця).

Іл. 5. Фолари з солярною символікою
з с. Антонівка Ізяславського району Хмельницької області.

Іл. 6. Фолари з Дунауйвароша (Угорщина, область Фейер).